

THEOLOGIA BIBLICA

Papp György*
Kolozsvár

Jézus és földi családja

Jesus and His Earthly Family. Abstract

In this paper we have proposed to present those passages from the New Testament which throws light upon the relation between Jesus and his earthly family. As a result of the exegesis we could state that the historical Jesus had grown up in a pious and traditional Jewish family, whose members probably did not join the circle of disciples before his resurrection. Their doubts concerning Jesus' messianic identity came to light at every step. After the resurrection, probably as the result of Jesus' appearance to James – known from Paul's 1st Letter to the Corinthians – the members of the whole family joined the first Christian Church.

Keywords: Jesus' family, Jesus' brethren, family in New Testament, Mary, James.

Ebben a tanulmányban azokat az újszövetségi szövegrészleteket elemzem, amelyek rávilágítanak a Jézus és a vér szerinti családja közötti kapcsolatra. A szövegrészletek a következők: Lk 2,41–52: a 12 éves Jézus a templomban; Jn 2,1–12: a kánai menyegző; Mk 3,20–21: hozzátartozói úgy látják, hogy Jézus magán kívül van; Mk 3,31–35: Jézus igazi rokonai (vö. Mt 12,46–50; Lk 8,19–21); Jn 7,1–10: Jézus testvéreinek hitetlensége; Jn 19,25–27: a kereszten függő Jézus Jánosra bízta az anyját; ApCsel 1,14: Jézus anyja és testvérei a tanítványok imaközösségében.

Kikből állt Jézus vér szerinti családja? Édesanyja Mária volt, nevelőapja pedig József. Józsefet csupán a gyermekség-történetek említik, s ezért alakult ki az a nézet, hogy viszonylag korán meghalt. A Mt 13,55 az „ács fiá”-nak nevezi Jézust, a Mk 6,3 azonban Jézust magát is ácsnak nevezi. Ez alapján valószínűsíthetjük, hogy Jézus elsajátította apja mesterségét, akárcsak sok más fiú az ókorban.¹ Máriát viszont többször is említik az evangéliumok, sőt az ApCsel is. Jézusnak több „féltestvére” is volt: Jakab, József, Júdás és Simon (Mk 6,3 és Mt

---

* Papp György (Beszterce, 1983) Bethlenben végezte általános iskolai tanulmányait, majd a Kolozsvári Református Kollégium diákja volt (1997–2001). 2006-ban szerzett lelkipásztori oklevelet a Kolozsvári Protestáns Teológán. Szolgálati helyei: Illyefalva (segédlelkipásztor, 2006–2007), Nagyenyed (könyvtáros, 2007–2009), Mezőörményes (helyettes lelkipásztor, 2009–2012), 2012 októberétől pedig kutató levéltáros és óraadó a Kolozsvári Protestáns Teológán. A Debreceni Református Hittudományi Egyetem doktorjelöltje. Tézisének témája: *Kbrüszosztomosz teológiájának hatása Kálvin János Intitutiójának 1559-es kiadásában.*

¹ Balla Péter: *Gyermekek és szülők kapcsolata.* Kálvin Kiadó, Budapest 2010, 140.

13,55). Máté és Márk evangélista négy fiút sorolnak fel név szerint, a lánytestvéreiről pedig csupán összefoglalóan írnak.

A Jézus és családja közötti viszonyt két szempont szerint vizsgáljuk: egyfelől arra kell válaszolnunk, hogyan viszonyult Jézus a saját családjához; másfelől pedig arra, miként viszonyult Jézushoz a saját családja. Mivel az egyes bibliai elbeszélésekben és tudósításokban mindkét szempont megjelenik, az elemzést a történetek kronológikus, illetve evangéliumi sorrendjük szerint végezzük, és mindkét kérdésre egyidejűleg keressük a választ.

A 12 éves Jézus a templomban – Lk 2,41–52

A tizenkét éves Jézus történetét elbeszélő perikópa csak Lukács evangéliumában fordul elő, a születéstörténet végén.² Témánk szempontjából a történet lényeges mozzanatai a következők:

- az ünnepi szokás szerint (κατὰ τὸ ἔθος τῆς ἑορτῆς) a tizenkét éves Jézus Jeruzsálembe megy fel szüleivel;
- miután leteltek az ünnepnapok, a gyermek Jézus (Ἰησοῦς ὁ παῖς) Jeruzsálemben marad, szülei pedig nem tudnak erről (καὶ οὐκ ἔγνωσαν οἱ γονεῖς αὐτοῦ);
- gyanútlan szülei csak egy nap járó föld megtétele után kezdik el keresni, és csak három nap múlva találják meg Jeruzsálemben, a templomban;
- Jézus a vallási tanítók körében ült, hallgatta és kérdezte őket, és mindenki, aki hallotta őt, csodálkozott értelmén és feleletein;
- a megdöbben szülők számon kérik Jézust és értetlenül fogadják különös választát;
- Jézus hazament szüleivel, engedelmeskedett nekik, anyja pedig emlékeztébe véste Jézus szavait;
- Jézus gyarapodott bölcsességben, testben, Isten és emberek előtti kedvességben.

---

² Bár egyes kutatók kétségbe vonják az esemény történetiségét, nincs okunk kétségbe vonni a történet valódiságát. Balla Péter megemlíti, hogy François Bovon anekdotának tekinti, amelyet Lukács a hagyományból vett át, és átdolgozott; ld. Balla Péter: *i. m.* 133. Ezért úgy tekintünk rá, mint autentikus Jézus-történetre. Ld. Thiede, Carsten Peter: *Péter apostol nyomában*. Trivium Kiadó, Budapest 2005, 14.: „Minden történésznek be kellene vallani, hogy miként viszonyul a forrásaihoz, és ennek a könyvnek a szerzője sem akar itt kivételt tenni. Időközben világossá vált, hogy egyre több történész, klasszikafilológus és újszövetséges kutatója és erősíti meg az újszövetségi forrásiratok hagyományának korai adatait és nem manipulált hitelességét. Eltérően a néhány évvel ezelőtti helyzettől, az embernek ezért már nem kell bocsánatot kérnie.”

Témánk szempontjából irreleváns, hogy a bemutatott esemény megtörtént-e vagy sem, vagy csupán a szóbeli hagyomány anyaga, ugyanis ez nem változtat a lényegen: biztosan megállapítható belőle, hogy Jézus szüleinek a házában nőtt fel, és természetes volt, hogy engedelmeskedett nekik; ld. Balla Péter: *i. m.* 134. Az elbeszélés variánsainak eltérései csupán témánk szempontjából lényegtelenek, a változtatás szándéka azonban lényeges lehet egyéb teológiai kérdésekben. Ld. Metzger, Bruce – Ehrman, Barth: *Az Újszövetség szövege*. Harmat Kiadó, Budapest 2008, 300.

Ami témánkat illeti, a Nestlé–Aland 27. szövegkiadása szerint nincs lényeges eltérés a fennmaradt variánsok között. A 41. vers főszövegében általában olvashatunk Jézus szüleinél (οἱ γονεῖς αὐτοῦ), van azonban néhány szövegemlék a 11. századból (pl. az 1012. jelzetű kézirat), amely részletezi, magyarázza ezt (ο τε Ιωσηφ και η Μαριαμ). Ugyanilyen jellegű kiegészítés a 42. vershez az is, hogy a D jelzetű Codex Bezae és néhány más későbbi kézirat nem általában beszél az ünnepi szokásokról, hanem pontosítja, hogy a kovásztalan kenyerek ünnepeinek szokásairól van szó (κατὰ τὸ ἔθος τῆς ἑορτῆς τῶν ἄζυμων). Valamivel jelentősebb kiegészítés olvasható a 48. versben a C (04) jelzetű kódex 5. századi szír nyelvű szövege szerint: ἰδοὺ οἱ συγγενεῖς και ο πατηρ σου και εγω – *a rokonok, apád és én.*

Az elbeszélés hagyománytisztelő, kegyes zsidókként mutatja be Jézus családját, akik számára fontosak a vallásos hagyományok, és a pászka ünnepe valóban családi ünnep.³ Kérdés azonban, hogy melyik tagmondatot magyarázza a κατὰ τὸ ἔθος τῆς ἑορτῆς kiegészítés. Egyfelől ugyanis arra vonatkozhat, hogy a szülők az ünnepi szokásokhoz ragaszkodtak és ismét fölmentek Jeruzsálembé. Ebben az esetben a kiegészítés Jézus családjának a kegyességét hangsúlyozza. Másfelől pedig az időhatározói mellékmondatra is vonatkozhat, és azt sejtetheti, hogy az ünnepi szokásokhoz tartozott az is, hogy a 12 évet betöltött fiúknak Jeruzsálembé kellett zarándokolniuk szüleikkel együtt.

A szokványos esemény akkor válik különlegessé, amikor a szülők észreveszik, hogy a gyermek Jézus (Ἰησοῦς ὁ παῖς) nincs velük a hazafele vezető úton. A történések a templomban, a tanító körében megtalált Jézussal folytatott párbeszédben csúcsosodnak ki. Az evangélista παῖς-ként mutatja be Jézust, szemben a 17., 27. és 40. versekben használt παιδιον-nal, amelynek jelentése *keisgyermek*. A kutatók megjegyzik, hogy – a korabeli rabbinikus források szerint – a felnőttkor a tizenkettedik életévvel kezdődik, amikor az ifjúra már több felelősség hárul, kihágások esetében súlyosbodnak a szülői fegyelmezések, és elvárható, hogy a gyermek egy teljes napig böjtöljön.⁴ Jézus tehát már úton van a felnőttkor felé, de még nem felnőtt. Még engedelmességgel tartozik szüleinek. A szöveg pedig nagy valószínűséggel árulkodik arról is, hogy József és Mária beakarták vezetni Jézust a zsidó kegyességi szokásokba.⁵

Témánk szempontjából két kérdés lényeges: Tisztelte-e Jézus a szüleit, és engedelmeskedett nekik vagy sem? József és Mária, de főként Mária mennyire volt tudatában annak, hogy Jézus az Isten Fia?

Arra a kérdésre keresve a választ, hogy tisztelte-e Jézus a szüleit és engedelmeskedett-e nekik, Balla Péter megjegyzi, hogy bár első látásra Jézus magatartása ellentmondásos, sem szülei, sem pedig az evangélista nem nevezi engedetlennek

³ A pászka ünnepeinek családi jellegéről ld. De Vaux, Roland: *Das Alte Testament und seine Lebensordnungen*. I. Band. Herder Verlag, Freiburg 1960, 48.

⁴ Nolland, John: Luke 1,1–9,20. In: Hubbard, David – Barker, Glenn (ed): *World Biblical Commentary, Volume 35a*. Word Books Publisher, Dallas 1998. CD-Rom edition.

⁵ Schweizer, Eduard: *Das Evangelium nach Lukas*. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1993, 42.

Jézust, sőt miután szüleivel együtt tér vissza Názáretbe, az elbeszélés ki is emeli, hogy engedelmes volt.⁶ Jézus magatartását pedig úgy értelmezi, hogy ő is az általános szabályt követte: azok sorában, akiket a gyermeknek tisztelnie kell, Isten előbbre való a szülőknél.⁷ Jézus tehát nem engedetlen szüleivel szemben. A szöveg alapján azonban nem lehet választ kapni például arra a kérdésre, hogy miért nem közölte szüleivel a templomban maradás szándékát, amely kötelessége lett volna. Ehelyett azt látjuk, hogy a csupán 12 éves Jézus úgy beszél, mint aki teljes tudatában van istenfiúságának, s ezért a mennyei Atya iránti engedelmességgel indokolja visszamaradását:⁸ τί ὅτι ἐζητεῖτε με; οὐκ ἤδειτε ὅτι ἐν τοῖς τοῦ πατρὸς μου δεῖ εἶναι με; (49. v.). A fordítások itt nem egységesek. Míg a Revidált Károli *az Atya dolgaival való foglalatosságot* fordít, addig a Magyar Bibliatanács *az Atya házában való tartózkodást*. Hasonló a helyzet a más nyelvű fordítások esetében is. A görög szövegben nincs meg a *ház* szó, ezért mi azokat a fordításokat részesítjük előnyben, amelyek a mennyei Atya dolgaival való foglalkozásról szólnak. Földi szabályok és kötelek nem választhatják el Jézust mennyei Atyjától. Helytállónak tarthatjuk Eduard Schweizer véleményét, hogy Jézus eme kijelentése bizonyos mértékig elválasztja őt földi szüleitől,⁹ és azt hangsúlyozza: számára az az elsőrendű feladat, hogy a mennyei Atyja dolgaival foglalkozzék. Jézus tehát tisztelte földi szüleit, és a bibliai elbeszélés bizonyossága szerint engedelmeskedett is nekik (ἦν ὑποτασσόμενος αὐτοῖς), de már ifjúkorában nyilvánvalóvá lett, hogy tudatára ébredt sajátos küldetésének, s ennek felvállalása magyarázza olykor „nonkonformista” magatartását, illetve váltja ki családja értetlenségét is.

Jézus szüleinek, de főként Máriának a magatartását nem lehet egyszerűen értelmezni. Eduard Schweizer szerint Mária magatartása érthetetlen a Lk 2,19 fényében.¹⁰ Ugyanis elvárható lenne, hogy Mária természetesnek tekintse Jézus magatartását, és megértse választát. Az evangélista e helyett azt jegyzi le, hogy szülei nem értették a nekik adott választ (Lk 2,50). Lukács tényszerűen állapítja meg, hogy Jézus szüleinek kegyessége és vallásos buzgósága beleilleszkedett az átlagos istenfélő zsidó ember képébe. Jézus szüleinek értetlensége előrevetíti a későbbi konfliktushelyzeteket is. Az pedig, ahogyan Jézus beszél az ő mennyei Atyjáról, előre jelzi, hogy milyen lesz majd új „családja”, igazi „rokonsága” (Lk 8,19–21 és párh.). Mária (és minden valószínűség szerint József is) nem értette Jézus különleges választát. Megőrizte és szívében forgatta a megtörtént dolgokat és elhangzott szavakat, de arról, hogy Mária részt vett a tanítványok imádkozó közösségében, csupán az ApCsel 1,14-ben olvashatunk, Jézus mennybemenetele és a pünkösdi történet elbeszélése között.

⁶ Balla Péter: *i. m.* 133.

⁷ Uo.

⁸ Lenkeyné Semsey Klára: *A nők az Újszövetségben, az Újszövetség a nőkről*. Kálvin Kiadó, Budapest 1993, 65.

⁹ Schweizer, Eduard: *Das Evangelium nach Lukas*, 42.

¹⁰ Uo.

A kánai menyező – Jn 2,1–12

Az elbeszélés záradékából arról értesülünk, hogy ez volt az első jel, amelyet Jézus a galileai Kánában tett (ταύτην ἐποίησεν ἀρχὴν τῶν σημείων). Az elbeszélés csak János evangéliumában fordul elő, nincsenek paralelljei a szinoptikus hagyományban. A fennmaradt szövegvariánsok között nincsenek lényegi különbségek. Viszonylag egységes és épségben fennmaradt szöveggel van dolgunk.

Témánk szempontjából az elbeszélés lényeges mozzanatai a következők:

- Jézus és tanítványai, valamint Jézus anyja részt vesznek egy menyezőn;
- amikor elfogyott a bor, Jézus és anyja között figyelemre méltó párbeszéd alakul ki; Jézus válasza udvariatlannak tűnik;
- Jézus anyja figyelmezteti a szolgákat, hogy kövessék Jézus utasításait;
- amikor Jézus elérkezettnek látja az időt, megteszi a csodát: a kőmedencékbe töltött vizet feltűnés nélkül változtatja borrá;
- Jézus Kapernaumba megy anyjával, testvéreivel és tanítványaival.

Az alábbiakban nem nyújtjuk a teljes elbeszélés elemzését, hanem csupán a témánk szempontjából releváns kérdésekre térünk ki.

Jézus a tanítványokkal, illetve Máriával együtt vesz részt a menyezőn. Ez egyfelől azt jelzi, hogy Jézus már elkezdte földi szolgálatát és elhívta első tanítványait; másfelől pedig azt, hogy tartotta a kapcsolatot a családjával. Valószínű, hogy már nem élt családjával egy fedél alatt (vö. Mt 8,20), hanem elkezdte vándortanítói szolgálatát, és Galilea különböző településein prédikált.

A következő figyelemre méltó pillanat akkor következik be, amikor Mária arra hívja fel Jézus figyelmét, hogy elfogyott a bor. Mária elérkezettnek látta az időt – írja Lenkeyné Semsey Klára –, hogy Jézus csodatevőként lépjen fel.¹¹ Az idézett helyen Schultz véleményére hivatkozik, aki szerint Mária meg volt győződve, hogy Jézus csodatevő. Az elbeszélés szövege azonban nem tér ki arra, hogy mi motiválta Máriát, s így minden magyarázási kísérlet csupán feltételezés lehet. Figyelembe véve a Jézus és családja közti viszonyt ábrázoló evangéliumi elbeszéléseket, elképzelhetőnek tartjuk, hogy Mária látványos csodát várhatott Jézus részéről, de ugyanúgy elképzelhető az is, hogy mindössze arra számított, hogy Jézus és tanítványai segítségére lesznek a bajba került háznépnek, amely bor nélkül képtelen volt teljesíteni a vendéglátási szabályokat.¹² Figyelembe véve az elbeszélés egyes mozzanatait, leginkább a Bolyki János véleményét lehet elfogadni: az evangélista nem nevezi meg Mária kérésének motivációját, viszont kérésében egyértelműen felfedezhető fia iránti bizalma.¹³

Jézus válasza több szempontból is nehézséget jelent. Egyfelől szokatlannak tűnhet a γύναϊ (*asszony*; vocativus) megszólítás, másfelől pedig nehezen fordítható a τί ἔμοι καὶ σοὶ kérdés. Mindkettőre több megoldási javaslat is született.

¹¹ Lenkeyné Semsey Klára: *i. m.* 67.

¹² Beasley-Murray, George: John. In: Hubbard, David – Barker, Glenn (ed.): *World Biblical Commentary, Volume 36*. Word Books Publisher, Dallas 1987. CD-Rom edition.

¹³ Bolyki János: *Igaz tanúvallomás*. Osiris Kiadó, Budapest 2001, 101.

A *τί ἔμοι καὶ σοί* kérdés – figyelembe véve a Mk 1,24-ben és a Mk 5,7-ben való előfordulását – így fordítható: *Mi közöm neked hozzád?* Illetve: *Mi közünk van egymáshoz?* Ez egyértelműen elutasító jellegű,¹⁴ és azt érzékelteti, hogy Jézus elutasítja Mária csodavárását, ugyanis ő nem az a csodatévő rabbi, aki az ember tetszése szerint cselekszik. Ő Isten Fia, akivel az ember nem rendelkezhet, így Mária sem. A testi közelség vagy a vérségi kapcsolat nem jelent rendelkezési jogot az Isten Fia fölött.¹⁵ Hasonló véleményen van Arthur Maynard is, aki azt hangsúlyozza, hogy ennek a mondatnak nem lehet pozitív jelentése: Jézus itt azt akarta kinyilvánítani, hogy független családjától, anyjához már nem kötik gyermeki szálak, ő ugyanis az Isten Fia.¹⁶ Ha ezt a fordítási és értelmezési lehetőséget támogatjuk, ugyanazzal a helyzettel állunk szemben, mint a tizenkét éves Jézusról szóló elbeszélésben: Jézus tisztelte ugyan szüleit, de az Isten akaratára mindennél fontosabb volt számára.

Balla Péter két másik lehetőséget lát elfogadhatónak Lütgehetmann nyomán:¹⁷ 1. az evangélium itt azt a krisztológiát szándékozott korrigálni Jézus válaszával, amely túl nagy fontosságot tulajdonított az ő csodáinak, s így nem azt akarta bemutatni, hogy Jézus illetlenül válaszolt az ő anyjának; 2. fennállhat annak lehetősége is, hogy ez a mondás csak erre az egy, konkrét kérdésre vonatkozott, és ebben Jézus véleménye különbözött a Máriáétól.

Vannak azonban magyarázók, akik szerint Jézus kérdése kontextustól függően jelenthet elutasító, illetve elfogadó hozzáállást. George Beasley-Murray úgy véli, hogy ebben az esetben inkább az elfogadó hozzáállás jöhet szóba, és Jézus kérdése nem a véleménykülönbséget, hanem a Jézus és Mária véleményének azonosságát hangsúlyozza. Eszerint Jézus szavait így lehetne parafrázálni: *Miért neked beszélsz erről? Hozzád hasonlóan én is tudom, hogy nincs boruk.*¹⁸ Ez az értelmezés nincs elég alaposan megindokolva, és ezért önmagában mesterkéltnek tűnik, s nem egészen illik bele az elbeszélés kontextusába. Ha azonban ehhez a torzóban maradt magyarázathoz hozzáolvassuk John O’Neill magyarázatát, rögtön érthetőbbé válik a gondolatmenet. Az 1Móz 23,15–16 alapján a kifejezés pozitív jelentésű is lehet, és egyetértésre is utalhat, s ezért az elliptikus kifejezés minden bizonnyal pozitív tartalmú Jn 2,4-ben, és így értelmezhető: *Lebet-e valami ellentét közöttünk?* Úgy tűnik, Mária így értette, hiszen azonnal megparancsolta a szolgálóknak, hogy tegyék meg, amit Jézus kér tőlük.¹⁹

Legelfogadhatóbbnak azonban a Bolyki János fordítási javaslatát tarthatjuk, amely részben a Beasley-Murray-féle értelmezéssel mutat rokonságot: *Mi (közöm) neked és neked (ebbesz), ó asszony? Még nem jött el az én óráim!*²⁰ Jézus „órája” azt az

¹⁴ Lenkeyné Semsey Klára: *i. m.* 68.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Balla Péter: *i. m.* 157.

¹⁷ Uo. 158.

¹⁸ Beasley-Murray, George: *i. m.* CD-Rom edition.

¹⁹ O’Neill, John C.: Jesus’ Reply to his Mother at Cana of Galilee (John 2:4). In: *Irish Biblical Studies* 23/2001, 29.

²⁰ Bolyki János: *i. m.* 101.

időpontot jelöli, amikor nem emberek unszolása, hanem az Atya indítja őt cselekvésre. Tehát e látszólagos és ideiglenes elutasítással mindössze annyit tesz nyilvánvalóvá, hogy neki nem akkor kell csodát tennie, amikor az emberek kérik (esetleg követelik), hanem akkor, amikor az őt elküldő Atya indítja cselekvésre. Máriának pedig Jézus válasza ad alkalmat arra, hogy bizonyítsa a fia iránti bizalmát.²¹ Ugyanis Mária szolgáltnak adott utasításából – *amit mond nektek, megtegyétek* – az derül ki, hogy az előbbi elutasítás dacára vár valamit a fiától. Hogy mit, azt az evangélium nem nevezi meg. Azonban Bolyki János megállapítása, hogy tudniillik Mária magatartása az olyan hit példája, amelyet nem törnek meg a negatív tapasztalatok, és amely bízik Jézus szavának hatásában,²² mindenképpen igaz homiletikai szempontból; viszont semmiképpen sem jelenti azt, hogy Mária teljes mértékben megértette volna Jézus küldetését, és tanítványként követte volna őt. Ezen állításunkat igazolják azok az evangéliumokban lejegyzett elbeszélések, amelyek a Jézus és családja közötti nézeteltérésekre, illetve nézetkülönbségekre derítenek fényt.

Említettük, hogy a kor szokásától eltérően Jézus így szólítja meg anyját: *γούνα* (*asszony!*). Balla Péter megjegyzi, hogy bár Jézus távolról sem nevezhető családellenesnek, ez a megszólítás első olvasásra bántónak tűnhet.²³ A kutatók több megoldási javaslatot is felkínálnak.

Lenkeyné Semsey Klára úgy látja, hogy Jézus itt emberi korlátaira emlékezteti Máriát, és arra utal, hogy küldetésében nem emberi motívumok, hanem egyedül az Atya határozza meg őt.²⁴ Rudolf Pesch szerint Jézus a jog- és illetékességi köröket határolja körül, ugyanis a vendégek borral való ellátása nem tartozik az asszonyok illetékességi körébe. Ez a férfiak feladata, akikhez ő is hozzátartozik.²⁵ Bolyki János²⁶ és John C. O'Neill is azt hangsúlyozzák, hogy Jézus válasza nem tekinthető udvariatságnak. O'Neill arra az eredményre jutott kutatásai során, hogy amikor a férjek ilyen formában szóltak feleségükhöz, ez nem a tiszteletlenséget jelentette részükről, és az sem számított tiszteletlenségnek, ha egy fiú mondta ezt anyjának.²⁷ E magyarázatok nem minden esetben zárják ki egymást, hanem olykor ki is egészíthetik egymást és gazdagabbá, komplexebbé tehetik az elbeszélés üzenetét. Bármelyik változatot fogadjuk is el, egyik alapján sem érheti az a vád Jézust, hogy nem tisztelte eléggé anyját.

Lenkeyné Semsey Klára értelmezése szerint ez a csoda-elbeszélés határállomás Jézus és anyja kapcsolatában: eddig Mária nevelte Jézust, ettől kezdve Jézus neve-li Máriát és családja minden tagját.²⁸ Egyetérthetünk azzal, hogy Jézusnak bizonyos szempontból „nevelnie” kellett családja tagjait, viszont nem állítjuk, hogy ez

²¹ Bolyki János: *i. m.* 101.

²² Uo.

²³ Balla Péter: *i. m.* 158.

²⁴ Lenkeyné Semsey Klára: *i. m.* 68.

²⁵ Balla Péter: *i. m.* 158.

²⁶ Bolyki János: *i. m.* 101.

²⁷ Balla Péter: *i. m.* 159.

²⁸ Lenkeyné Semsey Klára: *i. m.* 67.

a történet fordulópontot jelentene a Jézus és családtagjai közti kapcsolatban. Az előző perikópa esetében ugyanis láttuk, hogy Jézusnak már tizenkét éves korában is „helyre kellett tennie” dolgokat a családi kapcsolatok vonatkozásában.

A történet azzal zárul, hogy Jézus anyjával, testvéreivel és tanítványaival megy le Kapernaumba, és ott tartózkodtak néhány napig. A bevezető (2,1) és záró vers (2,12) nem csupán megadja az elbeszélés keretét, hanem az elbeszélés eseményeivel összhangban azt is jelzi, hogy már van nézetkülönbség Jézus és családja között, de ez még nem olyan nagy, mint amit a további történések mutatnak.

Családja úgy látja, hogy Jézus magán kívüli van – Mk 3,20–21

Márk evangéliuma a tizenkét tanítvány kiválasztása után jegyzi le röviden Jézus családtagjainak aggodalmát. A néhány mondatos elbeszélést csupán Márk evangéliuma közli.²⁹

A 20. vers szövege viszonylag egységes, az egyes szövegvariánsok csupán annyiban térnek el egymástól, hogy néhány szövegemlék többes számban közli az első tagmondat állítmányát (Ν², A, C, L, Δ, Θ, stb.), a D kódex pedig többes számban és igekötővel (εἰσερχονται). A változtatás mindössze annyit jelent, hogy Jézus nem egyedül ment be a házba, hanem tanítványaival. Ez a változtatás azonban jelentéktelen témánk szempontjából.

A 21. versben az ἀκούσαντες οἱ παρ’ αὐτοῦ tagmondatra találhatunk eltérő variánsokat. A főszövegben olvasható variánst közlik a Ν, A, C, L, Δ, Θ kódexek és sok más kézirat. A D és W kódexek, valamint az Itala azonban ezzel helyettesítik a szakaszt: ὅτε ἤκουσαν περὶ αὐτοῦ οἱ γραμματεῖς καὶ οἱ λοιποί. A változtatás célja mindenképpen ez: felmenteni Jézus családtagjait a vád alól, illetve előkészíteni a helyszínt a 3,22–30-ban olvasható elbeszélés számára.³⁰ Ezért beszél arról, hogy az írástudók és a sokaság már hallottak Jézusról. Ezt a változtatást azonban két ok miatt nem tekintjük hitelesnek: 1. ha megfigyeljük a szövegemlékek datálását, azt láthatjuk, hogy a főszöveget közlő variánsok a régebbiek; 2. az ApCsel 1,14-ben arról olvasunk, hogy Jézus családtagjai részt vettek a tanítványok közösségében, pünkösd után pedig a gyülekezet köztiszteltben álló tagjai lettek. Azt pedig nem tartjuk elképzelhetőnek, hogy az ősegház olyan történetet talált ki, amelyben Jézus hozzátartozói ilyen elutasítóan viselkedtek volna.³¹ Ezért mindenképpen hitelesnek tartjuk a Mk 3,20–21 főszövegében található változatát, szemben azokkal a kutatókkal, akik elvetik, vagy kétségbe vonják történetiségét.

Miután Jézus kiválasztotta a tizenkét tanítványt, bement (valószínűleg velük együtt) *egy házba*: εἰς οἶκον. Eduard Schweizer jelzi, hogy akárcsak a Mk 2,1 ese-

²⁹ Csúpan érdekességként közöljük Leon Morris véleményét: Máté azért hagyta el ezt az elbeszélést, mert nem illik bele az evangélium tisztelteljesebb hangnemébe. Ld. Morris, Leon: *Az Újszövetség teológiája*. KIA, Budapest 2001, 160.

³⁰ Guelich, Robert: Marc 1,1–8,26. In: Hubbard, David – Barker, Glenn (ed): *World Biblical Commentary, Volume 34a*. Word Books Publisher, Dallas 1989. CD-Rom edition.

³¹ Balla Péter: *i. m.* 139.

tében, itt is olyan házról van szó, amelyről nem tudunk semmit.³² A Magyar Bibliatanács és a Revideált Károli fordítás ezzel ellentétben úgy értelmezik a szöveget, hogy Jézus hazament. A szövegben azonban semmi sem utal erre. Az angol, német, holland és francia fordítások között némelyek úgy értelmezik a szöveget, hogy Jézus a saját vagy családja házába ment (*English Standard Version* 2001, *Lutherbibel* 1545), mások egyszerűen csak azt mondják, hogy egy házba (*New International Version*, *Revidierte Elberfelder*, *Bybel Africaans* 1953, *American Standard Version*). A *New International Version Study Bible* jegyzetanyagának szerzője a Mk 1,29 és 2,1 alapján valószínűsíti, hogy Péter és András háza volt ez a hely.³³ Véleményünk szerint több érv szól amellett, hogy Jézus egy olyan házba ment be, amelyről nem tudunk szinte semmit, de amely lehetett akár a Péter és András háza is. Erre utalhat többek között Jézus kijelentése: *a rókáknak van barlangjuk és az égi madaraknak van fészekük, de az Emberfiának nincs bova fejét lehajtania* (Mt 8,20).

A 21. versben két szövegmagyarázati problémával szembesülünk. 1. Nem egyértelmű, kire vonatkozik a οἱ παρ' αὐτοῦ kifejezés: Jézus rokonaira, vagy pedig a tanítványokra. Balla Péterrel és Eduard Schweizerrel összhangban ezt mi is Jézus anyjára és testvéreire vonatkoztatjuk.³⁴ 2. A görög szövegben nem egyértelmű az ἔλεγον γὰρ οἱ ἐξέστη mondat alánya. Ugyanis azt, hogy Jézus magán kívül lett volna, mondhatta a sokaság is, de ugyanúgy mondhatták Jézus rokonai is. Bármelyik változatot fogadjuk el, a lényeg ugyanaz: Jézus családja meg van győződve, hogy Jézuson a vallásos önkívületi állapot jelei mutatkoznak, és úgymond meg akarják óvni Jézust az újabb „esztelenségektől”.

A κρατέω ige, amellyel a szöveg azt írja körül, hogy Jézus rokonai el akarták fogni Jézust, gyakran előfordul Márknál *letartóztatni*, *őrizetbe venni* jelentéssel (Mk 6,17; 12,12; 14,1.44.46.49.51).³⁵ Az ige azonban nem minden esetben jelent tartóztatást, őrizetbe vételt, hanem jelölheti egyszerűen a *visszafogás*, *megakadályozás* cselekményét is.³⁶ Tehát a szöveget kétféleképpen lehet értelmezni: 1. Jézust el akarta fogni a családja; 2. a családja csak meg akarta akadályozni, nehogy Jézus valami zavargást keltsen, vagy felfordulást okozzon. Amennyiben a Mk 3,20–35-öt egyetlen összefüggő egységként kezeljük és érzékeljük a Jézus igazi rokonairól szóló perikópával (Mk 3,31–35) való szoros kapcsolatát, ésszerűbbnek tűnik az utóbbi jelentésváltozatot támogatni.³⁷

Az utolsó kérdéskör, amellyel a vizsgált perikópa kapcsán foglalkozunk, a Jézus elleni vád, amelyet, mint már említettük, Jézus családja és az emberek

³² Schweizer, Eduard: *The Good News According to Mark*. John Knox Press, Atlanta 1975, 84.

³³ *New International Version Study Bible*. Zondervan, Grand Rapids 1995, 1496.

³⁴ Balla Péter: *i. m.* 139.

³⁵ Guelich, Robert: *i. m.* CD-Rom edition.

³⁶ Györkösy Alajos – Kapitánffy István – Tegye Imre: *Ógörög–magyar szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1993, 604.

³⁷ Irodalmi szempontból a Mk 3,20–21 és a Mk 3,31–35 a Mk 3,20–35 keretét képezik. A szöveg értelmezhető úgy is, hogy a Mk 3,20–21 bemutatja Jézus családtagjainak a szándékát, a Mk 3,31–35 pedig a szándék megvalósításáról szól. A kettő között zajlott le a vita az írástudókkal, akik megvádolták Jézust, hogy Belzebub segítségével űzi ki az ördögöket és gyógyít.

egyaránt mondhattak: ἔλεγον γὰρ ὅτι ἐξέστη – *azt mondták ugyanis, hogy magán kívül van.* Az ἐξίστημι ige sok mindent jelenthet a kontextustól függően. A LXX-ban nem egy alkalommal az alany rémületét fejezi ki (1Móz 27,33; 1Móz 42,28), másutt pedig csodálkozását (1Móz 43,33) vagy nyugtalanzkodását (Dán 2,1). Kifejezheti azonban az örvendezést is (2Móz 18,9), de ugyanez az ige írja körül Jákob reakcióját is, amikor fiai értesítik, hogy József él, és hogy Egyiptomban³⁸ van (1Móz 45,26). Az Újszövetségben 17-szer fordul elő: 1-szer Máténál, 4-szer Márknál, 3-szor Lukács evangéliumában, 8-szor Az apostolok cselekedeteiben, 1-szer pedig a 2. Korinthusi levélben. A 17 előfordulási hely közül 15 esetben a csodálkozást fejezi ki,³⁹ míg két esetben minden valószínűség szerint a megháborodást: 2Kor 5,13 és Mk 3,21. Mivel a 2Kor 5,13-ban az ἐξίστημι a σωφρονέω (*józannak, épeszűnek lenni*) igével áll ellentétben, valóban elképzelhető, hogy van egy olyan jelentésköre is, amely a megháborodást, az önkívületet írja körül, annak ellenére, hogy a klasszikus nyelvi szótárak nem tüntetik fel ezt a jelentést, hanem csak a teológiai szótárakban fordul elő.

A perikópa szövegéből nem tudjuk meg, hogy Jézus családja pontosan mit is feltételezett Jézusról, az azonban kiderül a kontextusból, hogy Jézus cselekedetei és szavai egy adott ponton ellentmondtak a józan ésszel, ezért családja elindult, hogy megakadályozza őt, nehogy túlságosan nagy botrányt okozzon tanításával és vitabeszédeivel.

Jézus igazi rokonai

A Jézus igazi rokonairól szóló perikópa megvan Mk 3,31–35-ben, Mt 12,46–50-ben és Lk 8,19–21-ben.

Mk 3,31–35	Mt 12,46–50	Lk 8,19–21
<p>31 Καὶ ἔρχεται ἡ μήτηρ αὐτοῦ καὶ οἱ ἀδελφοὶ αὐτοῦ καὶ ἕξω στήκοντες ἀπέστειλαν πρὸς αὐτὸν καλοῦντες αὐτόν. 32 καὶ ἐκάθητο περὶ αὐτὸν ὄχλος,</p> <p>καὶ λέγουσιν αὐτῷ· ἰδοὺ ἡ μήτηρ σου καὶ οἱ ἀδελφοί σου [καὶ αἱ ἀδελφαί σου] ἕξω ζητοῦσίν σε.</p>	<p>46 Ἔτι αὐτοῦ λαλοῦντος τοῖς ὄχλοις ἰδοὺ ἡ μήτηρ καὶ οἱ ἀδελφοὶ αὐτοῦ εἰστήκεισαν ἕξω ζητοῦντες αὐτῷ λαλῆσαι.</p> <p>47 [εἶπεν δέ τις αὐτῷ· ἰδοὺ ἡ μήτηρ σου καὶ οἱ ἀδελφοί σου ἕξω ἐστήκασιν ζητοῦντές σοι λαλῆσαι.] 48 ὁ δὲ ἀποκριθεὶς εἶπεν</p>	<p>19 Παρεγένετο δὲ πρὸς αὐτὸν ἡ μήτηρ καὶ οἱ ἀδελφοὶ αὐτοῦ</p> <p>καὶ οὐκ ἠδύναντο συντυχεῖν αὐτῷ διὰ τὸν ὄχλον. 20 ἀπηγγέλη δὲ αὐτῷ· ἡ μήτηρ σου καὶ οἱ ἀδελφοί σου ἐστήκασιν ἕξω ἰδεῖν θέλοντές σε. 21 ὁ δὲ ἀποκριθεὶς εἶπεν</p>

³⁸ A héber mondatot לָבַדּוּ בְּיָדָיו – *hideg maradt, megkeményedett az ő szíve* a LXX így fordítja: ἐξέστη ἡ διάνοια Ἰακωβ – *megváltozott (kikapcsolt?) a Jákob értelme.*

³⁹ Mt 12,23; Mk 2,12; 5,42; 6,51; Lk 2,47; 8,56; 24,22; ApCsel 2,7.12; 8,9.11.13; 9,21; 10,45; 12,16.

<p>33 καὶ ἀποκριθεὶς αὐτοῖς λέγει· τίς ἐστὶν ἡ μήτηρ μου καὶ οἱ ἀδελφοί [μου]; 34 καὶ περιβλεψάμενος τοὺς περὶ αὐτὸν κύκλῳ καθήμε- νους λέγει· Ἴδε ἡ μήτηρ μου καὶ οἱ ἀδελφοί μου. 35 ὃς [γὰρ] ἂν ποιήσῃ τὸ θέλημα τοῦ θεοῦ, οὗτος ἀδελφός μου καὶ ἀδελφὴ καὶ Μήτηρ ἐστίν.</p>	<p>τῷ λέγοντι αὐτῷ· τίς ἐστὶν ἡ μήτηρ μου καὶ τίνες εἰσὶν οἱ ἀδελφοί μου; 49 καὶ ἐκτείνας τὴν χεῖρα αὐτοῦ ἐπὶ τοὺς μαθητὰς αὐ- τοῦ εἶπεν· ἰδοὺ ἡ μήτηρ μου καὶ οἱ ἀδελφοί μου. 50 ὅστις γὰρ ἂν ποιήσῃ τὸ θέλημα τοῦ πατρὸς μου τοῦ ἐν οὐρανοῖς αὐτός μου ἀδελφός καὶ ἀδελφὴ καὶ μήτηρ ἐστίν.</p>	<p>πρὸς αὐτούς· μήτηρ μου καὶ ἀδελφοί μου οὗτοί εἰσιν οἱ τὸν λόγον τοῦ θεοῦ ἀκούοντες καὶ ποιοῦντες.</p>
---	---	--

Megfigyelhetjük, hogy Máténál és Márknál majdnem hasonló kontextusban fordul elő, míg Lukács más kontextusban helyezi el, éspedig rövid elbeszélés-ként. Márk és Máté szövege szinte teljes egészében megegyezik, az egyes motívumok azonos sorrendben követik egymást. Máté fontosnak tartotta megjegyezni, hogy Jézus még beszélt a sokasághoz, amikor megérkeztek anyja és testvérei. Ez a motívum nincs meg sem Márknál, sem Lukácsnál, azonban Márk szóhasználata is sejteti, hogy Jézus még tanított, amikor családtagjai megérkeztek. Erre utal Márknál a *καὶ ἐκάθητο περὶ αὐτὸν ὄχλος – körülötte pedig sokaság ült* megjegyzés. Lukács szövege sokkal rövidebb, csak azokat a momentumokat közli, amelyek számára lényegesnek tűntek. Mivel Máté és Lukács nem említik a Mk 3,20–21-ben olvasható elbeszélést, arra következtethetünk, hogy náluk a hangsúly a tanítványságon van, tudniillik azon, hogy a tanítványság az Isten nagy családjába való befogadtatást is jelenti.⁴⁰ Náluk a Jézus családja csupán összehasonlítási pontot jelent a lényegi mondanivaló számára, és France véleménye szerint nem lehet messzemenő következtetéseket levonni a Jézus és családja közti viszonyt illetően.⁴¹ Így a Jézus és családja közti kapcsolat részleteire főként Márk evangéliumának gondolatmenete alapján következtethetünk, ugyanis Máténál és Lukácsnál inkább a teológiai koncepció kerül előtérbe.

Márk szövege viszonylag egységes a fennmaradt kéziratokban, a különbségek nagy része az igealakokban, illetve a szófordulatokban nyilvánul meg, és nem okoz tartalmi zavart. Máténál is hasonló jelenségekkel találkozunk, azonban az **Ⲛ**, **B**, **L**, **Γ** kódexek (4. és 10. század közötti időszak) és néhány más kézirat (többek között szír és szahidi kopt) kihagyja a 47. verset, amelyben valaki szól Jézusnak, hogy családtagjai keresik őt. Témánk szempontjából azonban közömbös ez a változtatás. A fennmaradt szövegvariánsok Lukács esetében is viszonylag egységesek, a lényegesebb eltérés is csupán annyi, hogy a főszöveg-

⁴⁰ Csúpan érintőlegesen jegyezzük meg, hogy Jézus ezen kijelentésére építhetett Pál apostol is, amikor az egyházzal mint Isten új családjáról beszélt, és a család képét metaforaként használta az Isten és az egyház, illetve az egyháztagok közötti kapcsolat kiábrázolására.

⁴¹ France, Richard T.: *The Gospel of Matthew*. Eerdmans, Grand Rapids 2007, 495.

ben álló ἰδεῖν θέλοντές σε – *látni akarnak téged* helyett a D kódex és néhány más szövegemlék ezt írja: ζητοῦντες σε – *keresnek téged*. Elmondhatjuk tehát, hogy viszonylag épségben fennmaradt szövegrésszel van dolgunk, amelyet mindhárom evangélista a saját szerkesztői koncepciója szerint helyezett a maga evangéliumába. A kutatók egyetértenek abban, hogy a szöveg a márki hagyományanyaghoz tartozik,⁴² ezt használta fel, illetve igazította Máté és Lukács a maga teológiai és szerkesztői koncepciójához; az eset történetisége tekintetében viszont távolról sincs egyetértés.⁴³ A kutatók nagy részével összhangban mi is valószínűnek tartjuk, hogy az elbeszéléssor eseményeit a Márk gondolatmenetét követve lehet kronológiai sorrendbe állítani. Ha a történések kronológiáját a Mk 3,20–21-ben, illetve a Mk 3,31–35-ben olvasható események alapján próbáljuk felállítani, akkor az következőképpen alakul:

- A kutatók többsége szerint a perikópák körüli események Kapernaumban történtek.⁴⁴
- Jézus családja minden valószínűség szerint Názáretben tartózkodik, és ott értesül a Kapernaumban történekről. Mint már jeleztük, nem egészen egyértelmű, hogy az emberek nevezték bolondnak Jézust, vagy pedig Jézus családja állította ezt a történekr hallatán. A Mk 3,30 arra enged következtetni, hogy nem Jézus családtagjai vádolták meg Jézust azzal, hogy nincs magánál, hanem ezt a sokaság némelyik tagja terjesztette róla. Az azonban nagy eséllyel valószínűsíthető, hogy elszánták magukat arra, hogy hazamenéik Jézust az előrelátható veszélyek elől.
- Jézus eközben vitába száll a farizeusokkal és írástudókkal, akik azzal vádolják, hogy Belzebub segítségével gyógyít és űz ördögöket.
- Míg Jézus tanít, illetve vitázik, megérkeznek családtagjai, és hívatják őt.
- Jézus megragadja az alkalmat, és arról beszél, hogy az Isten Igéje iránti engedelmesség fontosabb a vérségi és családi kapcsolatoknál, és azok az ő igazi rokonai, akik mennyei Atyja akaratát cselekszik.

Az elbeszélés váza világos, egyszerű: Jézus tanít, illetve vitába száll az írástudókkal és farizeusokkal (Mk 3,22; Mt 12,24.38), akik megvádolták, hogy Belzebub segítségével űzi ki az ördögöket. Miközben tanít, megérkeznek családtagjai, akik beszélni akartak vele. Jézus ezt a hétköznapi eseményt felhasználta arra, hogy az Isten iránti engedelmesség fontosságáról,⁴⁵ kiváltságáról, valamint új családjáról, a *familia Dei*-ről⁴⁶ tanítson, elmondva, kik az ő igazi rokonai.⁴⁷

⁴² Hagner, Donald A.: Matthew 1–13. In: Hubbard, David – Barker, Glenn (ed): *World Biblical Commentary, Volume 33a*. Word Books Publisher, Dallas 1993. CD-Rom edition. Schweizer, Eduard: *The Good News According to Matthew*, 295.

⁴³ Balla Péter: *i. m.* 138.

⁴⁴ France, Richard T.: *The Gospel of Mark: a Commentary on the Greek Text*. Eerdmans, Grand Rapids 2002, 165.

⁴⁵ Hagner, Donald A.: *i. m.* CD-Rom edition.

⁴⁶ Lenkeyné Semsey Klára: *i. m.* 70.

⁴⁷ Gerd Theissen megemlíti, hogy a cinikus vándorfilozófusok is szakítottak családjukkal, és Epiktétoszt idézi, hogy a cinikus filozófusnak minden emberre úgy kellett tekintenie, mint

Az elbeszélés több ponton is nyitott. Nem mindjárt nyilvánvaló Jézus anyjának és testvéreinek szándéka, és az sem, hogy Jézus találkozott-e végül családtagjaival, vagy sem. Ha igen, hogyan jellemezhetnénk ezt a találkozást: Jézus valóban összetűzött anyjával és testvéreivel, ahogy azt Balla Péter joggal feltételezi?⁴⁸ Egy dolog azonban biztos: az elbeszélés szövege egyértelműen tanúskodik a Jézus és családtagjai között egyre mélyülő szakadékról,⁴⁹ és bizonyos mértékig magyarázatot ad az ő követésével kapcsolatos radikális kijelentéseire is.

Helytállónak tarthatjuk Eduard Schweizer véleményét, aki úgy értelmezi ezt a szakaszt, hogy Márk szerkesztői koncepciója szerint Jézus kijelentése válasz családtagjainak vakságára, amelyről a Mk 3,20–21-ben olvashatunk.⁵⁰

Jézus családjának magatartását nem lehet egyértelműen ellenségesnek nevezni, az viszont nyilvánvaló, hogy Jézus anyja és testvérei más szempontok szerint cselekszenek, és ezért kerülnek ellentétbe egymással. Ezt a szembenállást jelzi az evangélium szóhasználata is: míg a sokaság, Jézus tanítványai körülötte ülnek – *περὶ αὐτὸν κύκλῳ καθημένους* (Mk 3,32.34), addig Jézus vér szerinti családtagjai kint állnak – *ἔξω στήκοντες* (Mk 3,31–32).⁵¹ Balla Péter valamivel keményebb szavakat használ a Jézus és családja közötti kapcsolat jellemzésére: országa (népe, ld. Mk 6,1–6a) és családja egyaránt ellenségesen viszonyult Jézushoz.⁵² A kontextusból azonban sejteni lehet, hogy ez az ellenséges viszonyulás elsősorban nem személyes jellegű volt, hanem sokkal inkább annak eredménye, hogy nem hittek benne, és amikor túlzásnak tekintették szavait vagy cselekedeteit, meg akarták akadályozni munkájában. Jézusról azonban nem olvassuk, hogy ellenséges indulatokkal fordult volna országa és családja felé. Az evangéliumokban több utalást találhatunk arra, hogy szenvedett hitetlenségük miatt, és minden valószínűség szerint fájdalmas döntés volt számára, hogy szakítania kellett családjával a menyeyei Atya akarátának való engedelmesség érdekében.⁵³ Helytállónak tarthatjuk Balla Péter véleményét, amely szerint a Mk 6,6a foglalja össze azt, hogy mi volt Jézus érzése a tulajdon népe elutasító magatartása miatt: csodálkozott hitetlenségükön.⁵⁴ Véleményünk szerint ez az érzése nem csupán népére, hanem családjára is vonatkozhat. Ő maga pedig egy közmondással⁵⁵ foglalja össze azt, amit népe és családja érzett vele szemben: *nem vetik meg a prófétát másutt, csak a házában, a rokonai között és a saját házában* (Mk 6,4).

---

gyermekre, a férfiakra, mint fiakra, a nőkre pedig, mint lányaira. Véleményünk szerint lehet ugyan formai hasonlóságokat találni Jézus magatartása, tanítása és különböző filozófiai iskolák képviselői és tanításaik között, a különbség azonban lényegi. Ld. Theissen, Gerd: *Studien zur Soziologie des Urchristentums*. Mohr Siebeck, Tübingen 1989, 189.

⁴⁸ Balla Péter: *i. m.* 138.

⁴⁹ Uo. 146.

⁵⁰ Schweizer, Eduard: *The Good News According to Mark*, 83.

⁵¹ France, Richard T.: *The Gospel of Mark*, 179.

⁵² Balla Péter: *i. m.* 140.

⁵³ Uo. 139–140.

⁵⁴ Uo. 140.

⁵⁵ Uo.

Jézus testvéreinek hitetlensége – Jn 7,1–10

A Jézus testvéreinek hitetlenségét megemlítő perikópa csak János evangéliumában fordul elő. Szövegkritikai szempontból a következő jelenségekre kell ki-
térnünk. Az 1. versben olvasható οὐ γὰρ ἤθελεν (*nem akart ugyanis*) kifejezés helyett a W kódexben, illetve a régi latin és szír fordításokban ez áll: εἶχεν ἐξουσίαν, ami nehézkessé tenné a szöveg értelmezését. Mivel a szövegemlékek többsége a főszövegben olvasható variánst támogatja, mi is ezekhez alkalmazkodunk. Az 5. versben a D kódex, illetve néhány régi latin és szír fordítás, az őskeresztység legkorábbi egyháztörténeti adataira építve,⁵⁶ beilleszti a mondat végére a τότε (*akkor*) szócskát. Ezzel azt akarja hangsúlyozni, hogy a történet pillanatában Jézus testvérei még nem hittek benne, később azonban igen. Mivel a főszövegből sem lehet arra következtetni, hogy Jézus testvérei halálukig hitetlenségben maradtak volna, témánk szempontjából közömbösnek tekintjük ezt a változtatást. A 8. versben, ahol Jézus kijelenti, hogy nem megy fel az ünnepre, a 66. és 75. jelzetű papiruszokban, amelyek a Kr. u. 3. század elejiek vagy még korábbiak, a B, L, T, W, Θ és Ψ kódexek és más szövegemlékek οὐπω-t (*még nem*) írnak az οὐκ helyett. A megnevezett szövegemlékek azt kívánják előtérbe helyezni, hogy Jézus *még nem* megy fel az ünnepre, ugyanis nem jött el az ő órája. A főszöveget támogatják a N, D, K kódexek, illetve néhány kopt, szír és más fordítás. Bolyki János az egyenetlenebb szöveget, tehát a főszövegben hozott változatot tekinti eredetibbnek.⁵⁷ Mi is ezt a változatot láttuk jobbnak, annak ellenére, hogy a jelzett szövegemlékek korára való tekintettel könnyebbnek tűnt azon változat mellett érvelnünk, amely szerint Jézus azt mondta, hogy *még nem* megy fel az ünnepre. Témánk szempontjából ugyanis nem közömbös, hogy melyik változatot fogadjuk el. Döntésünk indoklását a későbbiekben részletezzük.

Az elbeszélés váza egyszerű, világos: közeledik a lombsátorünnep, testvérei pedig arra biztatják Jézust, hogy ne maradjon Galileában, hanem menjen fel az ünnepre, és csodatevő hatalmával élve szerezzen nyilvános elismerést. Jézus arra hivatkozik: még nem jött el az ő órája, és kijelenti, hogy nem megy fel az ünnepre. Miután azonban testvérei elindultak, titokban (már amennyire lehetett) a zarándokok közé vegyül, és mégis felmegy Jeruzsálembe.

Ulrich Wilckens szerint nem sok idő telhetett el a Jn 2,1–12-ben olvasható kánai menyegző és a Jn 7-ben bemutatott lombsátrak ünnepe között. Jn 2,11-ben az áll, hogy a csoda láttán csak tanítványai hittek Jézusban, családja azonban, különösképpen testvérei pedig még nem.⁵⁸ Mivel úgy tűnik, hogy a testvérek nem kételkednek Jézus csodatevő erejében, valószínű, hogy csupán csodatevőt láttak benne, akinek nagy esélye lehet arra, hogy sikeres kariert fusson be. Talán ezzel magyarázható Jézus testvéreinek felszólítása, hogy tudniillik menjen fel Jeruzsálembe, és csodákkal szerezzen magának hírnevet és követő-

⁵⁶ Bolyki János: *i. m.* 213.

⁵⁷ Uo., 206.

⁵⁸ Wilckens, Ulrich: *Das Evangelium nach Johannes*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2000, 128.

ket. Erre mindenekelőtt a fővárosban van lehetősége, Galileában ugyanis rejtve marad, és a világ nem fogja megtudni, hogy ki ő, és mire képes.⁵⁹ Testvérei tehát úgy vélik, hogy Jézus helytelenül cselekszik, amennyiben Galileában marad,⁶⁰ és csak egy szűk kör lehet tanúja csodáinak. Kiderül azonban, hogy Jézus testvérei ez esetben rossz „programmenedzsernek” bizonyulnak. Jézus testvéreinek biztatása arról tanúskodik, hogy fogalmuk sem volt, milyen veszélyek leselkedhetnek Jézusra Júdeában (ld. Jn 7,1); és azt sem tudhatták, hogy „menetrendjét, időbeosztását” nem maga készíti, hanem mennyei indíttatásra figyel.⁶¹

Az 5. vers szerkesztői megjegyzése⁶² arról tudósít, hogy testvérei nem hittek Jézusban. Ez tehát Jézus testvéreinek magatartását értékeli. Jézus testvéreinek hitetlensége két dologban nyilvánult meg:⁶³ 1. nem tudták, hogy Jézus nem a közismertségre hajt, nem a nagy nyilvánosságot keresi, nem magát akarja megmutatni és híressé tenni, hanem az Atyát akarja kijelenteni; 2. nem tudták, hogy Jézus nem emberek unszolására tesz csodát, vagy mutatja meg magát, hanem mennyei Atyjára hallgat. Jézus cselekvését tehát nem emberi igények és elvárások határozzák meg, hanem egyedül az Atya mennyei indíttatása.

Jézus válasza itt is kétértelmű, akárcsak a Máriának adott válasz a Jn 2,4-ben: nem jött el még az én óráim, nem jött el még a nyilvános cselekvés ideje. Ulrich Wilckens megjegyzi, hogy az evangélium első olvasói tudták: Jézus számára a nyilvános cselekvés ideje Jeruzsálemben az eseményeket követő év húsvétján jött el, azonban másként, mint ahogyan azt testvérei elképzelték. Azt, hogy Jézusnak mikor mit kell cselekednie, nem az emberek döntenek el, hanem egyedül Isten, a mennyei Atya, aki elküldte őt.⁶⁴ Jézus óráját, nyilvános cselekvésének idejét azonban nemcsak a feltámadásra lehet vonatkoztatni. Ez éppen úgy vonatkozhat a lombsátoros ünnep hetének második felére, amikor elkezd tanítani a templomban, majd az ünnep utolsó napján elmondja híres tanítását az élő vízről, a Szentlélekről.

Jézus kijelenti válasza második felében, hogy ő nem megy fel az ünnepre, testvérei azonban menjenek fel, hiszen az ő idejük mindig készen van. Itt szükségesnek tartjuk megmagyarázni, miért döntöttünk mégis a Nestlé–Aland 27. szövegkiadásának szövegében található variáns mellett, szemben azokkal a korábbi szövegelemekkel, amelyek úgy fogalmazzák az elbeszélés későbbi fejleményeivel összhangban, hogy Jézus egyelőre még nem megy fel az ünnepre.⁶⁵ Döntésünkben Bolyki János azon megfigyelésére építettünk, hogy János evangéliumának drámai vonalvezetése egyre jobban érzékelteti Jézus és a vallási vezetők konfliktusát,⁶⁶ illetve azt, hogy Jézus megölésének témája már egy ideje napiren-

⁵⁹ Wilckens, Ulrich: *i. m.* 128.

⁶⁰ Beasly-Murray, George: *John*. CD-Rom edition.

⁶¹ Bolyki János: *i. m.* 213.

⁶² Uo.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Wilckens, Ulrich: *i. m.* 128.

⁶⁵ Ezt a változatot támogatja a Magyar Bibliatanács fordítása is.

⁶⁶ Bolyki János: *i. m.* 212.

den van a Nagytanács tagjai között (ld. Jn 5,18). Jézus pedig éppen arra való tekintettel, hogy nem jött el még az ő órája, késleltetni akarja elfogása idejét.⁶⁷ Véleményünk szerint az evangélista az események drámaiságának érzékeltetése végett mondatja Jézussal: *nem megyek fel az ünnepre*. Jézus ugyanis fontosnak tartja, hogy amíg el nem jön az ő órája, semmilyen forrásból se derülhessen ki jelenléte. Testvéreinek hitelenségére tekintve mondja tehát: *nem megyek fel az ünnepre*. Ha azt mondaná, hogy még nem megy fel az ünnepre, egyenletesebb lenne ugyan a szöveg, de nem lenne annyira érezhető az események drámaisága.

Amit már korábban is megfogalmaztuk Jézus és családja viszonyáról, itt is elmondhatjuk: Jézus tisztelettel fordul családtagjai felé, számára azonban fontosabb volt Isten akarata, mint családtagjainak kívánsága.

A kereszten függő Jézus János gondjaira bízva édesanyját – Jn 19,25–27

A keresztre feszítésnek ez a mozzanata csak János evangéliumában fordul elő. A szövegvariánsok közötti különbségek nem relevánsak témánk szempontjából, ezért eltekintünk tőlük. Ezek ugyanis nagyrészt csak mondatszerkesztési jelenségekre terjednek ki, és nem módosítják az üzenetet.

Jézus keresztre szállt minden valószínűség szerint négy asszony áll: Jézus anyja, annak nővére, Klópás felesége és Magdalai Mária. A kutatók szerint nem egyértelmű, hogy hány asszony állt a keresztnél: három vagy pedig négy. Bolyki János szerint azért kell inkább a négyes szám mellett döntenünk, mert ellenkező esetben mind Jézus anyját, mind annak nővérét Máriának hívták volna, ami abban az időben is szokatlan lett volna.⁶⁸ Mi is úgy véljük, hogy János leírása szerint négy asszony állt a keresztnél.

Jézus szavai nem pusztán kívánságot vagy javaslatot fejeznek ki, hanem a végrendeletek sajátos stílusjegyeit hordozzák magukon.⁶⁹ Jézus tudja, hogy közel a vég, és ezzel a családjogban használt kifejezéssel bízva édesanyját a szeretett tanítvány gondjaira. A keresztre feszített embernek akár a keresztről is joga volt végrendelezni, és Jézus ezzel a jogával élt.⁷⁰

Arról, hogy a keresztre feszítés alatt miként viszonyult Mária Jézushoz, hallgatnak az evangéliumok. Lelkiállapotát inkább a középkori latin nyelvű himnusz-költészet próbálta feldolgozni. Ennek talán legismertebb darabja Jacopone da Todi *Stabat mater dolorosa* kezdetű költeménye. János szerkesztői koncepciója szerint ő itt csupán passzív szemlélő. Három dologra derül fény vele kapcsolatban: ott állt a keresztnél, Jézus szólt hozzá, majd pedig *az a tanítvány* fogadta őt otthonába. Viszont a szöveg annál többet árul el Jézusnak a saját családjához való viszonyulásáról. Jézus a kereszten is engedelmeskedik Isten törvényének, amely megparancsolja a szülők iránti tiszteletet. Annak ellenére gondoskodik édesanyjáról, hogy az minden valószínűség szerint még nem hisz

⁶⁷ Bolyki János: *i. m.* 212.

⁶⁸ Uo. 489.

⁶⁹ Beasley-Murray, George: *i. m.* CD-Rom edition.

⁷⁰ Uo.

benne, és talán csak olyan csodatevőnek tartja őt, aki tanításával és szombatnap-i gyógyításával botrányt okozott, és emiatt kereszten kell végeznie.⁷¹

Bolyki János más módon értelmezi az eseményeket: Jézus kereszttje alatt új család születik, amelyben nem a vérségi kapcsolat a mérvadó, hanem a Jézussal való kapcsolat. E szerint Mária a Jézushoz közel állók, az iránta szeretetet és bizalmat tanúsítók, a hívők képviselője.⁷² Ebben az esetben Máriának már Jézus földi szolgálata idején hitre kellett jutnia, erre azonban az evangéliumok szövegében nincs konkrét bizonyíték. Vannak azonban kutatók, akik azt feltételezik, hogy a Mk 15,40-ben és a Mt 27,56-ban említett Mária, aki a Jakab és József (Mt), vagy a kis Jakab és József (Mk) anyja, azonos Jézus anyjával.⁷³ Az evangéliumokban azonban erre sincs bizonyíték, sőt inkább az ellenkezőjére lehet következtetni: valahányszor Máriáról, a Jézus anyjáról van szó, az evangéliumok mindig külön jelölik meg. Így inkább az a valószínű, hogy Jézus másik Jakab nevű tanítványának anyjáról, az Alfeus feleségéről van szó. Így Bolyki János nézetét inkább csak teológiai és ekléziológiai⁷⁴ szempontból lehet igaznak ítélni, nem pedig történeti szempontból.

Történeti szempontból az a valószínűbb, hogy a kereszt alatt János a tanítványi kört képviseli, és amikor Jézus a szeretett tanítvány gondjaira bízva édesanyját, kettős feladatot határoz meg: egyfelől minden kétséget kizáróan jelzi, hogy Máriának ott van a helye a tanítványok között, és a tanítványokban Jézust kell látnia; másfelől pedig az a tanítványok feladata, hogy magukénak, közösségük tagjának tekintsék Jézus édesanyját.⁷⁵ Az a mód tehát, ahogyan a kereszten függő Jézus édesanyjáról gondoskodik, előremutat a húsvét utáni eseményekre: Jézus tanítványait és édesanyját egyaránt felkészíti arra az új lehetőségre, hogy egy közösségnek, egy lelki családnak lesznek tagjai.

Mária, Jézus és testvérei a tanítványok imaközösségében – ApCsel 1,14

Az apostolok cselekedeteiről írott könyv szerzője arról értesít, hogy Jézus mennybemenetele után ott találjuk Máriát és Jézus testvéreit Jézus tanítványainak és követőinek körében. Ez mindenekelőtt arra mutat, hogy Jézus földi családjának tagjai immár felvették a lelki családba, és megtalálták helyüket Jézus igazi rokonai között.⁷⁶ A kérdés csupán az, hogy mikor jutott hitre Jézus földi családja. Legésszerűbb azt feltételeznünk, hogy valamikor Jézus feltámadása és mennybemenetele közötti negyven nap alatt, amikor a feltámadott Jézus so-

⁷¹ Az itt leírtak csupán olyan feltételezések, amelyekre az eddig elemzett elbeszélések eredményeink figyelembevételével következtethetünk. Ezért nem tekintendők teljes mértékben mérvadóknak.

⁷² Bolyki János: *i. m.* 491.

⁷³ France, Richard T.: *The Gospel of Mark*, 664–665.

⁷⁴ Bolyki Jánoséhoz hasonló teológiai-ekléziológiai értelmezést ld. még: Wilckens, Ulrich: *i. m.* Balla Péter: *i. m.* 296–297.

⁷⁵ Lenkeyné Semsey Klára: *i. m.* 72–73.

⁷⁶ Barrett, C. K.: *The Acts of the Apostles. A shorter Commentary*. T&T Clark, Edinburgh 2002, 9.

kaknak megjelent és beszélt az Isten országa dolgairól (ApCsel 1,3). Erre utalhatnak Pál szavai is: *azután megjelent Jakabnak és valamennyi apostolnak* (1Kor 15,7). Jakab apostolságát pedig ugyancsak Pál említi a Gal 1,19-ben: *az apostolok közül nem láttam mást, csak Jakabot, az Úr testvérét*. Jóllehet a szöveg nem utal a Jézus és családja közötti konfliktusra, úgy kell olvasnunk, mint annak a történetnek a tudatos kiegészítését, amelyben Jézus anyja és testvérei még nem tartoztak azok közé, akik *Isten Igéjét hallgatják és megtartják* (ld. Mk 3,20–21.31–35; Lk 8,19–21).⁷⁷

Lukács a *ὁμοθυμαδόν* (*egyhangúlag, teljes egyetértésben; egy szívvel, egy lélekkel*) szóval jellemzi Jézus vér szerinti családjának és lelki „családjának” kapcsolatát.⁷⁸ A szó 11-szer fordul elő az Újszövetségben: 10-szer az ApCsel-ben, 1-szer pedig a Római levélben. (A LXX-ban azonban sokkal gyakrabban, 36-szor fordul elő.) A *προσκαρτερέω* (*csatlakozni, kitartani, hűségesnek lenni*) ige participiumával egy szerkezetben még csak egy helyen fordul elő az Újszövetségben, és pedig az ApCsel 2,46-ban, amikor Lukács a Szentlélek kitöltése utáni közösséget jellemzi. Így a *προσκαρτεροῦντες ὁμοθυμαδόν* (*egy szívvel, egy lélekkel kitartottak*) kifejezés egyaránt jelöli a pünkösöd előtti és utáni gyülekezetet, és benne Jézus vér szerinti családjának magatartását: pünkösöd előtt a tanítványi közösséggel együtt várták Jézus ígéretének beteljesülését, és egy szívvel, egy lélekkel imádkoztak; pünkösöd után pedig ugyancsak egy szívvel, egy lélekkel vettek részt az apostolok tanításában és voltak jelen a templomban. Ez a rövid jellemzés meggyőzően érezteti, hogy Jézus vér szerinti rokonai az első keresztyén gyülekezet elkötelezett tagjai lettek.

Összefoglalás

Jézus a zsidó vallási hagyományokhoz ragaszkodó, kegyesnek tekinthető családban nőtt fel. Az evangéliumok négy öccsét említik név szerint, húgairól pedig csak összefoglalóan beszélnek. Jézus minden valószínűség szerint nevelőapja, József mesterségét tanulta meg, és ácsként tevékenykedett. Mivel a születés- és gyermekségtörténeteken kívül az evangéliumok nem említik Józsefet, feltételezhetjük, hogy korán meghalt.

Jézusban már ifjúsága kezdetén tudatosodott, hogy ő sajátos módon fia mennyei Atyjának, és elsősorban neki tartozik engedelmességgel. Viszont tisztelte szüleit és testvéreit.

Jézus családtagjai tisztában voltak Jézus csodatevő hatalmával, Jézus magatartása azonban nem egy esetben értetlenséget váltott ki belőlük. Amikor úgy vélték, Jézus túlzásokba esett, és az emberek azt a hírt kezdték terjeszteni, hogy magán kívül van, elindultak, hogy biztonságba helyezték, és meggátolják, hogy további bonyodalmakba keveredjék. Amikor azonban megérkeztek, Jézus szembeállítja velük azokat, akik őt hallgatták, és arról tanított, hogy azok az ő igazi rokonai, akik cselekszik mennyei Atyjának akaratát. Nem tudjuk, hogy

⁷⁷ Balla Péter: *i. m.* 208.

⁷⁸ Györkösy Alajos – Kapitánffy István – Tegye Imre: *i. m.* 727.

családja miként reagált erre, azt azonban igen, hogy Jézus szenvedett családja hitetlensége miatt.

Jézus testvéreinek hitetlensége akkor is megnyilvánul, amikor Jézust arra biztatják, hogy nyilvánosság előtt tegyen csodákat a lombsátoros ünnepen, és így szerezzen magának hírnevet, illetve vívja ki az emberek elismerését.

Bár Jézus vér szerinti családja hitetlen, Jézus mégsem viszonyul ellenségesen irányukban. Igaz, hogy elhagyja őket és bizonyos mértékig szakít velük, amikor a vándortanító életformáját választja, ez azonban nem zárja ki azt, hogy ne munkálkodott volna hitre jutásuk érdekében. Jézus családjához való viszonyulását a Jn 19,25–27 foglalja össze a legszebben. Az, amikor a kereszten függő Jézus a szeretett tanítvány gondjaira bízta édesanyját.

Jézus többek között testvéreinek, Jakabnak (de feltételezhetjük, hogy családja többi tagjának) is megjelenik feltámadása után, és minden valószínűség szerint neki(k) is beszélt az Isten országa dolgairól. Jézus édesanyja és testvérei az első keresztyén gyülekezet elkötelezett tagjai lettek, Jakab, az Úr testvére pedig a jeruzsálemi gyülekezet nagytekinélyű vezetője lett, vagy ahogyan a hagyomány tartja, első püspöke.

Felhasznált irodalom

- Balla Péter: *Gyermekek és szülők kapcsolata*. Kálvin Kiadó, Budapest 2010.
- Barrett, C. K.: *The Acts of the Apostles. A shorter Commentary*. T&T Clark, Edinburgh 2002.
- Beasley-Murray, George: John. In: Hubbard, David – Barker, Glenn (ed.): *World Biblical Commentary, Volume 36*. Word Books Publisher, Dallas 1987. CD-Rom edition.
- Bolyki János: *Igaz tanúvallomás*. Osiris Kiadó, Budapest 2001.
- De Vaux, Roland: *Das Alte Testament und seine Lebensordnungen*. I. Band. Herder Verlag, Freiburg 1960.
- France, Richard T.: *The Gospel of Mark: a Commentary on the Greek Text*. Eerdmans, Grand Rapids 2002.
- France, Richard T.: *The Gospel of Matthew*. Eerdmans, Grand Rapids 2007.
- Guelich, Robert: Marc 1,1–8,26. In: Hubbard, David – Barker, Glenn (ed): *World Biblical Commentary, Volume 34a*. Word Books Publisher, Dallas 1989. CD-Rom edition.
- Györkösy Alajos – Kapitánffy István – Tegye Imre: *Ógörög–magyar szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1993.
- Hagner, Donald A.: Matthew 1–13. In: Hubbard, David – Barker, Glenn (ed): *World Biblical Commentary, Volume 33a*. Word Books Publisher, Dallas 1993. CD-Rom edition.
- Lenkeyné Semsey Klára: *A nők az Újszövetségben, az Újszövetség a nőkről*. Kálvin Kiadó, Budapest 1993.
- Metzger, Bruce – Ehrman, Barth: *Az Újszövetség szövege*. Harmat Kiadó, Budapest 2008.
- Morris, Leon: *Az Újszövetség teológiája*. KIA, Budapest 2001.
- New International Version Study Bible*. Zondervan, Grand Rapids 1995.
- Nolland, John: Luke 1,1–9,20. In: Hubbard, David – Barker, Glenn (ed): *World Biblical Commentary, Volume 35a*. Word Books Publisher, Dallas 1998. CD-Rom edition.

- O'Neill, John C.: Jesus' Reply to his Mother at Cana of Galilee (John 2:4). In: *Irish Biblical Studies* 23/2001, 28–35.
- Schweizer, Eduard: *Das Evangelium nach Lukas*. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1993.
- Schweizer, Eduard: *The Good News According to Matthew*. John Knox Press, Atlanta 1975.
- Theissen, Gerd: *Studien zur Soziologie des Urchristentums*. Mohr Siebeck, Tübingen 1989.
- Thiede, Carsten Peter: *Péter apostol nyomában*. Trivium Kiadó, Budapest 2005.
- Wilckens, Ulrich: *Das Evangelium nach Johannes*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2000.